

“БОЙЧЕЧАК” ТЎПЛАМИДАГИ АЙТИМ-ОЛҚИШЛАР ТАҲЛИЛИ

Ўринова Мафтуна Нумон қизи,
ЎзРФА таянч докторанти

АНАЛИЗ ПОГОВОРОК В СБОРНИКЕ “БОЙЧЕЧАК”

Ўринова Мафтуна Нумон қизи,
Базовый докторант Академии наук Республики Узбекистан
<https://orcid.org/orcid/0000-0002-9729-2462>

ANALYSIS OF SAYINGS IN “BOYCHECHAK” COLLECTION

Urinova Maftuna Numon qizi,
Basic doctoral student of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan

Аннотация: Ушбу мақолада Охунжон Сафаров ҳамда К.Имомов томонидан тўпланган “Бойчечак” тўпламидаги айтим-олқишлар таҳлил қилинган. Айтим-олқиш катталар репертуаридаги эркаловчи мотивдаги қўшиқлар бўлиб, асосан, болаларнинг бешик даврига оид турли маросимларда ижро этилади. “Бойчечак” тўпламида жами 53 та айтим-олқиш намунасини учратиш мумкин. Мақолада уларнинг мавзусига, ижросига кўра турлари ҳақида фикр юритилган. Шунингдек, айтим-олқишларнинг бадиияти ҳам таҳлилга тортилган. Уларнинг аксарияти оналар ва энагалар томонидан турли-туман маросимларда фарзандни эркалаш мақсадида айтилган. Мақолада келтирилган айтим-олқиш намуналари ўзбек ота-онаси, бобо-бувисининг фарзанд тарбиясида воқеланган ижод ва ижро маҳоратини тўла кўрсата олади.

Калит сўзлар: айтим-олқиш, тўплам, бешик даври, аллитерация, қўшиқ, маросим, типология, этнофольклористика.

Аннотация: В статье анализируются изречения из сборника “Бойчечак”, собранного Охунджоном Сафаровым и К.Имомовым. Айтим-олқиш – это песни с ласкающим мотивом в репертуаре взрослых, и они в основном исполняются в различных обрядах, связанных с колыбельным периодом детей. В сборнике “Бойчечак” можно найти всего 53 образца поговорок и аплодисментов. В статье рассматриваются их виды по тематике и исполнению. Также анализируется артистизм мимики и аплодисментов. Большинство из них произносились матерями и нянями для того, чтобы приласкать ребенка на различных обрядах. Приведенные в статье примеры высказываний и аплодисментов могут в полной мере продемонстрировать творческие и исполнительские способности узбекских родителей, бабушек и дедушек в воспитании своих детей.

Ключевые слова: поговорка-аплодисменты, сборник, колыбельный период, аллитерация, песня, обряд, типология, этнофольклористика

Annotation: This article analyzes the sayings in the “Boychechak” collection collected by Okhunjon Safarov and K.Imotov. Aytim-olkish are songs with a caressing motive in the repertoire of adults, and they are mainly performed in various rituals related to the cradle period of children. In the “Boychechak” collection, you can find a total of 53 samples of sayings and applause. The article discusses their types according to their theme and performance. Also, the artistry of expressions and applause is analyzed. Most of them were said by mothers and nannies in order to caress the child in various ceremonies. The examples of sayings and applause presented in the article can fully demonstrate the creativity and performance skills of Uzbek parents and grandparents in raising their children

Key words: saying-applause, collection, cradle period, alliteration, song, ritual, typology, ethno-folkloristics

“Бойчечак” тўпламининг “Бешик қўшиқлари” бўлимида айтим-олқишларнинг қатор намуналарини кўришимиз мумкин. Айтим-олқиш катталар репертуаридаги эркаловчи мотивдаги қўшиқлар бўлиб, асосан, болаларнинг бешик даврига оид турли маросимларда ижро этилади. “Бойчечак” тўпламига киритилган айтим-олқишларнинг мундарижаси қуйидагича:

- 1) чақалокни бешикка биринчи бор солаётганда – 13та;
- 2) чақалокни бешикдан олаётганда – 5та;
- 3) чақалокка исirik тутатилганда – 4та;
- 4) чақалокни илк бор чўмилтирганда – 5та;
- 5) чақалок беш кунлик бўлганда – 5та;
- 6) чақалок тўққиз кунлик бўлганда – 1та;
- 7) чақалокни биринчи марта таништирганда – 4та;
- 8) боланинг илк бор тиши кўринганда – 3та;
- 9) бола биринчи марта ўтирганда – 1та;
- 10) бола оёқ чиқарганда – 4та;
- 11) болани той-тойлаганда – 1та;
- 12) болага янги кийим кийдирилганда – 5та;
- 13) қизалокнинг сочини илк бор ювиб-тараганда – 1та;
- 14) болани овкатлантирганда – 1та.

Айтиш жоизки, айтим-олқишларнинг бундай мавзувий кўринишларини илк бор Охунжон Сафаров ўқувчилар ҳукмига ҳавола этди. Кейинчалик фолклоршунос олим Маматкул Жўраев бу ишни давом эттириб, Зарафшон воҳасида тарқалган айтим-олқишларни “Ой олдиди бир юлдуз” китобининг “Олтин бешик тароналари” номли биринчи фаслида муайян тартибда келтирган. Унда айтим-олқишларнинг чақалокни бешикка белаётганда, чақалокни бешикдан олаётганда, чақалокни илк бор чўмилтираётганда, чақалок беш кунлик, тўққиз кунлик бўлганда, чақалокка исирик тутатилаётганда айтиладиган жами 50та намунаси киритилган. “Бойчечак” тўпламида эса жами 53 та айтим-олқиш намунасини учратиш мумкин. Уларнинг аксарияти оналар ва энагалар томонидан турли-туман маросимларда фарзандни эркалаш мақсадида айтилган бўлиб, қуйидаги икки гуруҳга бўлинади:

- 1) ўғил болаларга айтиладиган;
- 2) қиз болаларга айтиладиган.

Чақалокни биринчи бор бешикка солаётганда айтиладиган айтим-олқишларда боланинг бешикка тўғри қўйилиши, хотиржам ором олиши ҳамда турли шовқинлардан кўркмаслиги айтилади:

- Шугина жоним, бир жоним,
Бўйнимдаги маржоним.
Худо берди севсин деб,
Олтин бешикка кирсин деб.
Бундай боғлаймизми
– Йўқ, йўқ.
– Бундай боғлаймизми?
– Ҳа, ҳа.
– Қоч, қоч бабаси,
Келди эгаси.
Ота-онанг гапиришса,
Қичкиришса, яна кўркма.
Олапар ит ақилласа, кўркиб қолма (47-бет).

Халқимизда бешик қадим замонлардан бери гўдакнинг уйи сифатида қаралиб келинади. Бола шу бешикдагина ором олиши, шунда она ўз юмушларини бажара олиши мумкин. Бундан ташқари, болани бешикка солиш алоҳида маросим сифатида ҳам нишонланади. Бешикка олтин сифатланишининг берилиши эса қимматбаҳо ва азиз эканлигига ишора. Одатда, биринчи бор гўдак катта киши, буви ёки энага(доя) томонидан бешикка боғланади. Боғлайдиган шахс болани гоҳ бошини, гоҳ оёғини тескари қўйиб, бошқалардан сўрайди. Улар :“Йўқ, йўқ” ,– дейишади. Бундан мақсад ёш онага боланинг бешикка тўғри солинишини ўргатишдир. Бола бешикка қўйилгандан сўнг, “Қоч, қоч бабаси, келди эгаси”,– деб айтилади. “Баба” Бухоро шеvasида ит сўзининг болаларга хос айтилишидир. Биламизки, итдан уй кўриқлаш мақсадида фойдаланилади, бунда ҳам бола ўз уйи–бешикка келгунча уни бабаси муносиб кўриқлаб туради ва уйни эгасига топширади. Аммо О.Сафаров айтим-олқишларда баба, бобов, кучук, душман образлари бўлиб, улар махсус поетик юк ташишини таъкидлаб ўтган. Олим ўз фикрини зардуштийлик таълимотида ит чиллалли аёл ва чақалок ҳомийи сифатида тасаввур қилиниши билан изоҳлайди. “Авесто”да келтирилишича, Чинват кўприги устида турадиган ит ўликлар мулкнинг кўриқчиси экан. Оташпарастлар бу жониворни энг пок жонзот деб билишган. Ж.Юсупов “Хоразм эртаги ва ҳаёт ҳақиқати”да поклик тимсоли саналган итнинг нигоҳи ҳар қандай ёвуз кучни ҳайдаб юбора оладиган магик таъсирга эга эканлигини таъкидлайди. Шунингдек, ит бешикни унга кириши эҳтимол тутилган инсу жинслардан муҳофаза қилувчи магик образ сифатида қаралади. Тожиқлар эътиқодига кўра, ит алвастининг энг кучли душмани ҳисобланади. Инс-жинс, алвастилар чилласи чиқмаган она-бола атрофида ўралашиб юради деган халқ қараш итни ҳомий образ сифатида гавдалантирган бўлиши мумкин.

Шундай қилиб, бола белангандан сўнг бешикнинг устки ёғочиди ёнғоқ чақилади ёки новвот синдирилади. Бунда боланинг баланд овоздан кўркмаслиги мақсад қилинади. Тиббиётда янги туғилган чақалок ташқи стимулга жуда мойил бўлиши, шу боис унинг олдиди тинчлик сақлаш кераклиги таъкидланади. Халқ эса чақалокни баланд овозда гапирганда ёхуд аксирганда чўчиб тушишини синчковлик билан кузатган. Шу боис гўдакни илк кунлардан ташқи таъсирларга мос равишда тарбия қилишни мақсад қилишган.

Чақалокни бешикдан олаётганда айтиладиган айтимларда уч марта “Ўс, ўс, ўс” ,– дейилади, чақалок ётган ўрни сийпаланиб, боланинг орқа бели уқаланади:

- Тақар-туқур гавораси,
Дарди дили овораси.
– Ўс, ўс, ўс (49)

Айтим-олқишларнинг Наманган вариантыда худди шундай боланинг орқасини уч марта сйлаб: “Ювош бўлсин, ювош бўлсин”, – деб қўйишади. Яна “Бешик боласи – бек боласи” дейилади . Ёки Бухорода “Болам бешикдан чиқсин, Уйқуси бешикда қолсин”, – дея уйқу жонлантирилади. Яъни, уйқу болани қайтиб келгунча бешикда пойлаб туриши ҳамда ўз ишини қайта давом эттириши назарда тутилади.

Чақалокка исирик тутатилганда айтим-олқиш болани турли ёмон кўзлардан сақлаш ёки назар қирган бўлса, ундан халос қилиш мақсадида айтилади. Тўпламда ширу шакар айтим намунасига дуч келдик:

Хазориспанднинг донаси,
Шу бегуноҳнинг шонаси.
Чашми эш, чашми хеш,
Ҳамсояхон гирди пеш.
Хазориспанд хазор дони,
Хазор дардга давои.
Онасининг кўзи,
Дадасининг кўзи,
Ёмон кўзлар йўқолсин,
Бало-қазо йўқолсин,
Шу болам омон қ олсин(50).

Хазориспанд исирик сўзининг форс-тожикча варианты бўлиб, Бухоро, Қашқадарё, Самарқанд, Сурхандарёнинг айрим ҳудудларида шундай айтилади. “Хазор” сўзи форс-тожик тилида минг сонини, “испанд” сўзи эса паҳлавий тилида “уруғ” деган маънони ифодалайди. Демак, “хазориспанд” – “минг уруғ” дегани. Чунки бу ўсимлик жуда кўп қора рангли уруғ ҳосил қилади. Халқимиз исирикқа қадимдан доривор сифати қарашган: қайнатиб турли яра-чақага суришган, тутатиб дизенфиксия мақсадида фойдаланишган. Хуллас, “хазор дардга давои” эканлигини билишган. Юқоридаги айтим-олқишда эса исирик янги туғилган чақалокни ота-она, хеш-ақраболарнинг ёмон назарларидан ҳимоя қилиши таъкидланмоқда. Исирикнинг магик қудратига ишора қилинмоқда. Очиқлаш жоизки, халқ орасида болага биринчи бўлиб ота-онанинг кўзи тегади деган қараш мавжуд. Ота-она чақалокни эркалаб-суйганда назари тушиб, бола касал бўлиб қолиши мумкин эмиш. Шу боис “онасининг кўзи, dadасининг кўзи йўқолсин”, – дейилмоқда. Айтим-олқишнинг тожик ва ўзбекча сўзлар билан айтилгани унинг қимматини янада оширган.

Чақалокни илк бор чўмилтирганда қуйидаги айтим-олқиш айтилган:

Сув пок, сан нопок,
Пок сув санга бўлсин.
Сани нопоклигинг
Амир-у хонларга бўлсин(61).

Фолклорда сув қулти билан боғлиқ мифлар талайгина. Сувнинг асосий вазифаси поклаш эканлиги ҳам маълум. Юқоридаги айтим-олқишнинг айричалиги шундаки, унда ижтимоий муносабатлар талқинини кўриш мумкин. Чўмилтирилаётган болага поклик тиланмоқда, нопокликлар эса адолатсизлик қилиб халққа жабр етказувчи амиру хонларга раво кўрилмоқда. Хонлик замонлари кирлигидан сўзловчи “Ўткан кунлар” романида халқ бошига чаён солиғи солиниши ҳақида қайдлар учрайди. Халқ тилидан Азизбекка қарата “Ханжарингни хайф кўриб маҳаллаларга чаён солиғи солган, оғаларимизни чаён захари билан ўлдирган ким эди?” – дейилади. Рустам Тожибоев таджикотида Тошкент ҳокими Азизбекнинг чиндан ҳам маҳбуслар устига чаён ташлаб қийнаб ўлдиргани, аҳолига чаён солиғи солгани, одамлар пахса деворларни бузиб, чаён кидиришга мажбур бўлганлари ҳақидаги тарихий фактни келтиради. Айни нопокликлар халқ тилига кўчганлиги табиий, бизнингча.

Чақалок беш кунлик бўлганда, тўққиз кунлик бўлганда айтиладиган айтим олқишлар маросим билан бевосита алоқадор бўлиб, бугунги кунда уларнинг баъзиси трансформацияга учраб, онахонларнинг эркаловчи кўшиғи шаклида намоён бўлади:

Бу кеча беш кечаси,
Бу отасининг бачаси.
Онасининг кўзмунчоғи,
Акасининг овунчоғи(53).
Тўпламга маросим билан боғлиқ иримлар акс этган айтим намунасини ҳам учратдик:
Бешдан ўтди – тошдан ўтди,
Чолдевор ҳовлидан ўтди.
Чоли бор ҳовлидан ўтди.
Отасининг кўш пичоғи,
Онасининг ошпичоғи,
Бувисининг кўзмунчоғи,
Опасининг овунчоғи(52).

Сухареванинг таъкидлашича, ўтмишда боласи турмайдиган оналар чақалоғи дастлабки беш кунликдан ўтса, уни чол яшайдиган эски чордевордан олиб ўтиш расм бўлган. Бунда чақалокнинг ўша чол ва чордевордай узоқ умр кўриши истаги кўзда тутилган. Махсус таом халвойтар пиширилган ҳамда беш ва тўққиз кечаларда доя пиёзга қозонкуя суртиб, уни чақалокнинг пешонасига, икки юзи ва манглайига, онасининг кўкрагига ва пешонасига суртишган. Пиёзнинг аччиқлиги ва қозонкуя инс-жинслардан қувувчи кучга эга, деб ишониш шундай иримга олиб келган.

Чақалокни биринчи марта ота-онаси, бобо-бувиси, ака-опалари, дояси ва бешиги билан таништирилганда ҳам айтим-олқиш айтилган:

Бабалаки бўпписи бор,
Бошчасида дўпписи бор.
Кайвони бувиси бор,

Саркарда буваси бор(54).

Биринчи мисрадаги “бабалаки бўпписи” ифодаси маъно англамайди. Бу сўкма сўз бўлиб, болага мурожаат боис унинг тилига мослаштирилган. Боланинг илк бор тиши кўринганда энди унга ҳам юмуш топилгани, чайнаш учун меҳнат қилиши таъкидланади. Бу айтим-олқишларда тишнинг дурга ташбех қилиниши, бошнинг мадраса қуббасига қиёсланиши каби тасвирлар учрайди. Баъзи ҳудудларда “боланинг гуручи кўринди” дейишиб, қозонга маккажўхори солиб, бодрок қиладилар. Шундай қилинса, боланинг тишлари осон ёриб чиқади, деган қараш мавжуд. Бола етти ёшга етганда, тишлари тушиб қайта чиқа бошлайди. Одатда, болалар тушган тишларини “Арра тишимни ол, Болта тишимни бер!” – дея томга улоктирадилар ёки сичқон инига ташлайдилар. Бу билан янги чиқадиган тиш сичқон тишлари каби мустаҳкам бўлишига ишора қилинади. Бухоро воҳасида эса тиши чиқаётган болани ҳисори кўй ёки кўчқор устига миндиришади. Шунда тишлар осон ва чиройли шаклда чиқишига ишонишади. Биз, шу каби иримларни ўрганар эканмиз, бугунги кунда болалар орасидаги янги қарашларни ҳам аниқладик. Гиждувон тумани Галғочи қишлоғида яшовчи саккиз ёшли Одилова Ойдиной билан суҳбатлашдик. Қизнинг сўзларига кўра, тиш тушганда уни тонгга қадар ёстиқ остига қўйиб ухлаш керак экан. Шунда тиш фариштаси келиб, болага тушган тиши эвазига совға-саломлар бериб кетар эмиш. Масалани аниқлаштироқчи бўлиб, қатталардан сўраганимизда болалар орасида тиш фариштасига ишонч пайдо бўлганини тасдиқлашди. Фарзандларининг кўнглини синдирамаслик мақсадида ёстиқ остига ширинликларни ўзлари қўйишларини айтишди. Тиш фариштаси тўғрисидаги қарашлар телевизор орқали намойиш этилаётган икки эгизак жин Шиммер ва Шайн ҳақидаги мультфилм таъсирида шаклланишининг гувоҳи бўлдик.

Бола биринчи марта ўтирганда, оёқ чиқарганда, той-тойлаганда ота-онанинг севинчи ичига сиғмайди. Бундай айтимларда болани мақташ, уни ҳаёт йўлидаги тиканлардан асраш мотиви етакчилик қилади:

Адоқ-адоқ юрисин,
Тикан шунга қирмасин.
Кўзи қаттиқ бандалар
Кўзи шунга тегмасин(55).

Бола биринчи марта юрганда она унга атаб етти қулча тайёрлайди ва қулчаларни боланинг оёқлари орасидан думалатиб, етти қўшни болаларга улашиб чиқади. Наманганда эса, Ш.Турғуновнинг ёзишича, қайвони онахон боланинг оёқларига боғланган тушовни кесиб, орасидан “Чойдай энгил бўлсин!” – дея, бир кути қуруқ чойни думалатади. Бу иримлардан мақсад боланинг қадамлари энгил бўлиб, чопа-чопа юриб кетишига умид қилинади.

Болага янги кийим кийдирилганда эса унинг умри узоқ бўлиши – минг йиллик бўлиши ният қилинади. Кийимнинг “ёқаси мойли”, “этаги лойли”, ўзи бир йилда тўзса ҳам фарқи йўқлиги айтилади, фақат уни кийган эгаси бахтиёр бўлса бас. Болага янги кийим кийдирганда айтим ўзининг тилидан баён қилинади:

Сан – бир йиллик,
Ман – минг йиллик.
Кия-кия тўздирайлик,
Дугоналардан ўздирайлик(56).

Қизалоқнинг сочини илк бор ювиб-тараганда, болани овқатлантирганда айтиладиган айтим-олқишларга биттадан мисол келтирилган:

Ойда – қулоч,
Кунда – тутам, (изоҳлай олмадим)
Сенга – қуёв,
Менга – палов(57).

Овқатлантирганда:
Десам-чи, ҳа десам-чи,
Чорвоққа гул эксам-чи.
Седонали нонини
Қаймоқ билан есамчи(57).

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, ўзбек халқи чиндан болажон халқдир. Фарзандининг ҳеч бир хатти-ҳаракатини назардан қочирмайди, меҳр билан кузатади. Бизнингча, юқорида таҳлил қилинган айтим-олқиш намуналари ўзбек ота-онаси, бобо-бувисининг фарзанд тарбиясида воқеланган ижод ва ижро маҳоратини тўла кўрсата олади.

Фойдаланилган адабиётлар:

Бойчечак. Болалар фольклори. Меҳнат кўшиқлари. Тузувчи ва нашрга тайёрловчилар: Сафаров О., Очилов К. - Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1984. Қолган иқтибослар ҳам шу тўпламдан олинган. Саҳифаси қавс ичида берилди.

Сафаров Охунжон. Ўзбек болалар поэтик фольклори. – Тошкент: Ўқитувчи, 1985. – Б.115.

Сухарева О.А. Мать и ребёнок у таджиков. С.138-139.

Турғунов Ш. Наманган болалар фольклорининг жанрлар таркиби ва локал хусусиятлари. Диссертация. 55-бет.